

6. Морозова Т. Р. Психологічна експрес-діагностика працівників підрозділів спеціального призначення МВС України : метод. рек. / Морозова Т. Р. – К. : НДІ НАВСУ, 2002. – 174 с.
7. Небылицин В.Д. Психофизиологические исследования индивидуальных различий. – М. : Наука, 1976. – 336 с.
8. Марищук В.Л. Психологические основы формирования профессионально значимых качеств: дис. докт. психол. наук. – Л., 1982. – 418 с.
9. Манукян П. М., Пряжников Н. С., Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. – М. Академия, 2003. – 477 с.
10. Макаренко Н.В. Теоретические основы и методики профессионального психологического отбора военных специалистов / Н.В.Макаренко. – К. : Сент-Жак, 1996. – 180 с.
11. Психологист и педагогика. Военная психология:[учебник для вузов] / под ред. А.Г.Маклакова. – СПб. : Питер, 2005. – 464 с.
12. Самоукина Н.В. Психология и педагогика профессиональной деятельности: учебник / Н.В.Самоукина. – М.: Наука, 1999. – 351 с.
13. Татенко В.А. Психологические стратегии и технологии актуализации субъективного потенциала человека // Психология на перетині тисячоліть: Зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: У 3 т. – К.: Гнозис, 1998. – Т. 3. – 548 с.

УДК 342.98:35.082.3:342.98

Р.Я. Заяць

к. ю. н., доцент кафедри
Львівського університету бізнесу та права

ПОНЯТТЯ ТА СПІВВІДНОШЕННЯ НЕОСУДНОСТІ З ІНШИМИ ПОНЯТТЯМИ

В статті досліджується поняття та співвідношення неосудності з іншими поняттями. Визначення правопорушника особою, яка володіла свідомістю та волею, була суб'єктом охоронюваних законом суспільних відносин.

Ключові слова: неосудність, правопорушник, закон, суспільні відносини, психічні розлади, майновий стан, правові норми, небезпечні діяння, злочин.

В статье исследуется понятие и соотношение невменяемости с другими понятиями. Определение правонарушителя лицом, обладала сознанием и волей, была субъектом охраняемых законом общественных отношений.

Ключевые слова: невменяемость, правонарушитель, закон, общественные отношения, психические расстройства, имущественное положение, правовые нормы, опасные деяния, преступление.

This paper examines the concept and value of insanity with other concepts. Determination of the offender by the person who had the will and consciousness, has been the subject of legally protected public relations.

Key words: insanity, offender, law, public relations, mental illness, property, legal, dangerous acts, a crime.

Постановка задачі. Оцінку діям психічнохворих давали з давніх часів. До ранніх етапів розвитку людства відноситься уявлення про психічні розлади як наслідок вселення в людину сторонніх духів, що можуть бути добрими і злими. Відповідно й дії таких людей оцінювались як одержимість нечистою силою або як особлива ласка бога. Короточасні психічні розлади нерідко розцінювались як удавання, прикидання, а окремі хворобливі розлади психіки, які супроводжувались розладами потягів – як розпуста і порочність. В той же час божевільними інколи називали цілком здорових людей, чия поведінка була незвичною або незрозумілою. Наприклад, Демокріта вважали божевільним тому, що він опепапував тварин, вивчаючи внутрішню будову живого організму.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перші вказівки щодо суб'єктивних ознак правопорушення зустрічаються ще в часи Київської Русі, окремі норми тогочасного права диференціювали суб'єктів правопорушень в залежності від майнового стану. В епоху Руської Правди, яка охоплює час із початку XI до кінця XIII століття, можна знайти явні ознаки осудності, пов'язані з оцінкою особи правопорушника. Наприклад, у ст. 6 Руської Правди, її довільної редакції, яка поряд зі звільненням особи від відповідальності за вчинене правопорушення у стані душевної хвороби передбачала можливість пом'якшити відповідальність залежно від стану людини, яка вчинила злочин. Крім того правопорушником визнавалась особа, яка володіла свідомістю та волею, була суб'єктом охоронюваних законом суспільних відносин.

Можна припускати, що в період розвитку у Київській державі феодального права, і в пізніший час душевна хвороба правопорушника враховувалася судами в окремих випадках, але враховувалася при цьому, неоднomanітно: то як підстава для безкарності, то лише як обставина, що пом'якшує провину. Таке припущення ґрунтується на фактах відомого впливу на судову практику того часу «Кормчих книг», що містили серед норм візантійського права і постанову про безвідповідальність душевнохворих. Проте ці правові норми видавались дуже хитким мотивом милостині, милосердя, поблажливості, що могло призводити як до безкарності душевнохворого, так і до пом'якшення самого покарання.

В. Бурдін зазначає, що загалом у період середньовіччя психічні захворювання змішувалися з чаклунством, що призводило до того, що психічнохворих визнавали такими, що одержимі нечистою силою, та застосовували до них жорстокі покарання. Це був час катувань та процесів над відьмами, коли кількість психічнохворих, які були спалені, становила мільйони. Загалом у цей період простежується певна непослідовність у ставленні до психічнохворих, які вчинили суспільно небезпечні діяння. Зокрема, з одного боку, вони могли не підлягати відповідальності за окремі правопорушення, проте з іншого, їх притягували до відповідальності у випадку посягання на інтереси держави чи церкви.

Мета даної статті це вивчення поняття та співвідношення неосудності з іншими поняттями.

Виклад основного матеріалу. В епоху просвітницько-гуманістичного напрямку Ш. Монтеск'є висунув та обґрунтував принцип відповідності покарання вчиненому особою правопорушення. В цілому він виступав за загальне пом'якшення покарання. Спроби індивідуалізувати покарання стосовно осіб з психічними розладами в межах осудності були вже в той час. Лише починаючи з XVII-XVIII ст. з розвитком медицини, накопиченням психіатричних спостережень психічні захворювання стають предметом лікарських спостережень та лікування. Суттєву роль у захисті психічно хворих осіб відіграв французький психіатр Ф. Пінель. Він, зокрема, демонстративно зняв ланцюги з психічнохворих у паризькій лікарні Сальпетриєр. Наукові праці та практична діяльність французького лікаря-психіатра Ф. Пінеля (Трактат про душевні хвороби) були настільки очевидними, що вони змусили юристів замислитися над проблемою неосудності й осудності осіб, які вчинили злочини. Праці Ф. Пінеля вилинули на уряд революційної Франції настільки, що він почав гуманно ставитися до душевнохворих. Як відзначав Д. Дріль, визначаючи значення праці Пінеля, «будинки для душевнохворих із жаклих тюрм перетворилися в лікарні і, поступово поліпшуючись та пристосовуючись до своєї мети, стали сприяти вивченню людини і правильному розумінню відвертих сторін її духовного життя». Однак, у загальному, ще в середині XVIII століття у Європі та в Росії душевнохворі засуджувалися та каралися так само, як здорові люди. Суд не ставив перед собою завдання з'ясувати, знаходився правопорушник під час вчинення правопорушення в стані душевного здоров'я чи, навпаки, діяв при сильному душевному хвилюванні або перебував в іншому психічно невірноваженому стані.

При подальшій розробці даної проблеми виникло багато питань про те, які саме психічні порушення виключають ясність свідомості та обмежують свободу волі. В кінці XVIII ст. до таких станів відносили шаленство, недоумство, манію з психічною сплутаністю, тяжкі форми меланхолії з позбавленням здатності до адекватного сприйняття оточуючого. Вже на початку XIX століття у зв'язку з профілактичним спрямуванням у психіатрії починається вивчення межових станів – неврозів, психопатій, реактивних станів, тобто розвивається так звана «мала психіатрія».

Ставлення до душевнохворих є своєрідним показником розвитку суспільства, характеризує його культуру. На різних етапах розвитку людства і в різних країнах до психічнохворих відносились неоднозначно. Багато в чому це пов'язано з прийнятим розумінням таких філософських категорій як «свобода волевиявлення», «вина», «особиста свобода», «правопорушення», «відповідальність». В окремі часи поведінку людини зводили до визначення біологічних процесів, в тому числі й при вчиненні правопорушень. Пояснення вчинків людини лише біологічними факторами не залишало місця для постановки та вирішення питань про осудність.

Важливий крок щодо диференціації причин, які унеможливлювали відповідальність особи, було зроблено у Військовому артикулі Петра I. Так, в арт. 195 зазначалося, що покарання за крадіжку пом'якшується або ж особа взагалі не підлягає відповідальності, якщо була вчинена крадіжка продуктів харчування під впливом тривалого голоду, або крадіжку вчинила особа, позбавлена розуму, чи дитина, яка може бути передана батькам для покарання різками. Отже, у Військовому статуті простежується позиція про те, що впливати на інтелектуально-вольову діяльність особи можуть не тільки різного роду психічні розлади, а й інші чинники.

В Російській імперії, до складу якої входили українські землі, в 1839 р. один із основоположників Петербурзької школи психіатрів І. Роль зазначав: «Ніхто не має права не тільки піддавати хворих тілесному чи будь-якому іншому покаранню, але й не повинен навіть ні лаяти, ні докоряти їм, не потрібно також ні підтверджувати, ні відкидати фальшиві їх думки..., а якщо вони задають безглузді питання, то краще за все вибачитись незнанням...». В цей же час багатьох «божевільних», які вчинили суспільно небезпечне діяння, поміщали і в звичайні тюрми. Лікування цих осіб замінювалося «взяттям на ланцюг», іншими катуваннями. Після закінчення певного терміну, також з дозволу «лікарсько-облікового місця» Міністерства внутрішніх справ (у 1803 р. при Міністерстві внутрішніх справ було створено «вищу в державі лікарсько-облікове місце» з метою вирішення експертних питань «по медичній частині») особа могла бути звільнена під поруку родичів або інших «благонадійних осіб». Але терміни перебування не обмежувалися, і «якщо родичі не в змозі їх

берегти», то вони перебували там довільно. Втім, частина осіб, як і раніше, направлялися в монастирі. У 1835 р. «лікарсько-обліковими місцем» при Міністерстві внутрішніх справ були розроблені «правила засвідчення божевільня та одужання від нього», в яких було дано опис відомий на той час психічним розладам.

У «Пораднику ... для судових лікарів і правознавців», схваленому медичною радою (1847 р.), також вказувалося, що лікар повинен відповісти на питання про те, чи «була вона (особа, що оглядається) особисто вільною або невільною в певному минулому часі»: «а тому потрібно строго відрізнити предмет лікарсько-психологічного огляду та думку про предмет судового вироку» (п. 31, 32). Тут питання про конкретну неосудність замінюється вимогою неосудності «взагалі», тобто по відношенню до будь-якого злочину, який був би вчинений в даний проміжок часу. Теоретично це означає відрив поняття осудності від вини, встановлення надмірної відмінності між ними, а практично веде до звуження області неосудності – до об'єктивного ставлення.

В другій половині XIX ст. розширюється також область неосудності, про це свідчить зміна відношення з боку судової практики до «часткового божевільня». Таке «часткове божевільня» відкидається як психіатрами, так і юристами. «Ми не можемо приймати часткового душевного розладу, тому що якщо у людини існує душевна хвороба, вона відбивається на всіх проявах її душевного життя», – резюмує цю точку зору психіатр Р. Моржеєвський.

На західних українських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії, тривалий час діяв Австрійський карний кодекс 1852 р. та Угорське кримінальне уложення про злочини і проступки 1879 р. В Австрійському кодексі 1852 р. вирішення питання про причини неосудності відбувалося аналогічно російському Уложенню 1845 р. В. Бурдін зазначає, що причини, які виключали осудність особи (психічні захворювання та розлади, не намірене сп'яніння, непереборна сила, помилка, недосягнення віку), були розміщені з іншими причинами, які унеможлилювали відповідальність особи (необхідна оборона, крайня необхідність)

Кінець XIX ст. початок XX ст. ознаменувався стрімким розвитком психіатрії, яка по суті, у зазначений період виокремилася у самостійну галузь знань. Стрімкий розвиток психіатрії поклав початок гіперболізації психічних розладів серед причин неосудності. Зокрема, 12 лютого 1883 р. товариство психіатрів у Петербурзі, обговорюючи поняття неосудності, більшістю голосів ухвалило рішення проти включення до формули неосудності психологічного критерію, який в ті часи називали загальним. На думку вчених, доцільним було лише подати загальний перелік психічних захворювань, які виключають осудність особи.

На початку червня 1918 р. Народним комісаріатом юстиції була видана спеціальна інструкція «Про огляд психічнохворих», яка врегулювала взаємодію лікарських комісій з тільки що створеними народними судами і вимагала, зокрема, участі представника народного суду в лікарській комісії.

За радянський період питання про «динаміку» осудності (неосудності) як юридичних понять виникло в кримінально-правовій доктрині в 20-ті роки. М. Паше-Озерський була висловлена думка, що осудність (неосудність) є поняття рухомі, динамічні. Не дивлячись на те, що ідея невизначених критеріїв осудності (неосудності) була піддана різкій, але справедливій критиці й відвернута юридичною наукою і практикою, питання про динаміку осудності (неосудності) залишилося без відповіді.

В ст. 7 «Основних начал кримінального законодавства СРСР» 1924 р., яка лягла в основу діючих законодавчих формул неосудності союзних республік, юридичний (психологічний) критерій не відносився до хронічної душевної хвороби і тимчасового розладу душевної діяльності. В ст. 7 вказується: «... заходи медичного характеру підлягають застосуванню відносно осіб, які вчинили злочин в стані хронічної душевної хвороби, або тимчасового розладу душевної діяльності, або в такому хворобливому стані, коли вони не могли усвідомлювати свої дії або керувати ними, а також і відносно тих осіб, які хоча і діяли в стані душевної рівноваги, але до моменту проголошення вироку захворіли душевною хворобою». В такій редакції, як слушно зазначає А. Васильєв було вперше введено вольову ознаку психологічного критерію – нездатність керувати своїми діями, але одночасно не враховувався ступінь прояву хворобливого розладу.

Згодом у ст. 10 Кримінального кодексу УРСР 1926 р. зазначалося заходи соціального захисту судово-виправного характеру не можуть бути застосовані відносно осіб, що вчинили суспільно небезпечне діяння у стані хронічної душевної хвороби або тимчасового розладу душевної діяльності, або в іншому хворобливому стані, якщо ці особи не могли усвідомлювати свої дії або керувати ними.

В 1934 р. на всеукраїнському з'їзді невропатологів і психіатрів була внесена пропозиція замінити (спростити) психологічний (юридичний) критерій неосудності критерієм «доцільності». В доповіді «Практика судово-психіатричної експертизи і проблема осудності» її автори пропонували наступний проект законодавчої формули: «... заходи соціального захисту судово-виправного характеру не застосовуються, якщо суд на підставі судово-психіатричної експертизи визнає застосування їх недоцільним». На протигагу спрощеному підходу до неосудності в 1939 р. Всесоюзний дослідницький інститут юридичних наук розробив формулу з п'ятичленним медичним критерієм, що включає в себе такі ознаки, як хронічна душевна хвороба, тимчасовий розлад душевної діяльності, недоумство, несвідомий стан і інший хворобливий стан.

У післявоєнні роки в зарубіжній літературі спостерігалось дедалі більш стримане чи різко негативне ставлення до тверджень про прямі кореляції між психічною неповноцінністю і злочинністю. Якщо в 1936 році англійський психіатр А. Тредгольд вважав правомірним стверджувати, що вивчення поведінки розумово неповноцінних може розв'язати всю проблему походження злочинності, то в середині 60-х років подібні переконання практично не зустрічалися. В постреволюційний період робота над дослідженням впливу біологічних факторів на злочинну поведінку була згорнута.

Новий Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. закріпив принципове положення про неприпустимість змішання неосудності і некараності. Стаття 11 Основ і ст. 12 КК УРСР під назвою «Неосудність» містить вже таке положення: «... не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння знаходилася в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану. До такої особи за призначенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. Не підлягає покаранню також особа, що вчинила злочин в стані осудності, але до постановлення судом вироку захворіла на душевну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру, а після одужання вона може підлягати покаранню».

Перевагою формули неосудності, яка була закріплена в КК УРСР 1960 Д. Лунц вважав саме віднесення цього поняття тільки до стану особи під час вчинення злочину, відмежування неосудності від захворювань, що виникли після злочину, правильне співвідношення критеріїв неосудності, їх нерозривна єдність. Найістотнішим її елементом він назвав розкриття змісту поняття неосудності, що полягає в неможливості усвідомлювати в діях або керувати ними внаслідок того чи іншого психічного захворювання. Поняття «неосудність» вичерпувалося, таким чином, двома критеріями (медичним і психологічним), що знаходилося в повній відповідності з поглядами В. Кандинського. С. Корсакова. В. Сербського щодо проблеми осудності.

Натомість в радянському адміністративному законодавстві неосудність особи не була закріплена. Відомі українські адміністративисти, розглядаючи це питання на теоретичному рівні, безпосередньо зверталися до кримінального законодавства, а також до відповідних наукових досліджень з кримінального права. Так, Л. Коваль щодо цього зазначав, що деліктоздатність знаходиться в прямій залежності і від осудності суб'єкта. Лише осудні особи володіють дієздатністю, можуть виступати активними учасниками адміністративно-правових відносин. На його думку неосудність варто визначати відповідно до ст. 11 Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік як «стан хронічної душевної хвороби» або «тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства», або як «стан, коли, вчинивши злочин, особа не могла усвідомлювати свої дії і керувати ними» (ст. 12 КК УРСР). Вводиться, таким чином, змішаний патологічний і психологічний критерій осудності: поняття душевної хвороби і душевного розладу відноситься до першого, а ознака «неможливості усвідомлювати свої дії» є критерій чисто психологічний. Тому, як слушно зазначає Л. Коваль, такі особи є неосудними, і їх відповідальність за проступки виключається.

Таким чином, адміністративно-правова наука визнавала неосудність як обставину, що виключає відповідальність за проступки, але в діюче законодавство, що стосувалося адміністративної відповідальності, ця важлива правова категорія не була закріплена. І лише з прийняттям КпАП УРСР в 1984 р. ця проблема була усунута. Відповідно до ст. 17 цього кодексу неосудність, як і крайня необхідність та необхідна оборона, була віднесена законодавцем до обставин, що виключають адміністративну відповідальність. В іншій статті (ст. 20) КпАП УРСР зазначається, що не підлягає адміністративній відповідальності особа, яка під час вчинення протиправної дії чи бездіяльності була в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану. Слід зазначити, що вищезазначені законодавчі положення є чинними в наш час.

Не дивлячись на те, що неосудність як обставина, що виключає адміністративну відповідальність закріплена на законодавчому рівні більше 25 років в сучасній адміністративно-правовій науці це питання є малодослідженим. Про цю проблему також вказується в науковій періодиці.

Щодо поняття неосудності, то слід зазначити, що воно є негативним за своїм змістом, ознаки якого варто виводити із позитивного поняття осудності. Водночас більшість учених, вказуючи на ознаки поняття неосудності, не беруть до уваги того співвідношення, яке існує між зазначеними поняттями, а намагаються дати визначення цього поняття, виходячи із законодавчих положень, що стосуються неосудності, передбачених в ст.20 КпАП України. Так, сучасні автори підручників з адміністративного права зазначають, що неосудність – стан особи, за якого вона не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану. Майже аналогічної думки дотримується і В.К. Колпаков, який зазначає, що стан неосудності – це вчинення дій з ознаками адміністративного проступку особою, яка не могла усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної душевної хвороби, тимчасового розладу душевної діяльності, слабоумства чи іншого хворобливого стану.

Більш дослідженою ця правова категорія є в кримінальному праві. Так, неосудність А. Васильєвим визначається як передбачена законом обставина, яка є фіксованим показником неможливості під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними через тяжкий хворобливий стан психіки або тимчасовий розлад психічної діяльності, що виключає наявність суб'єкта злочину і кримінальну відповідальність особи за вчинене. Н. Орловська зазначає, що кримінально-правове поняття означає відсутність підстав кримінальної відповідальності, оскільки особа не здатна була під час вчинення суспільно небезпечного діяння внаслідок наявності глибоких психічних розладів усвідомлювати свої діяння або керувати ними. При цьому вищезазначений науковець підкреслює той факт, що неосудна особа не може звільнитися від кримінальної відповідальності, бо вона взагалі їй не підлягає. Інший дослідник В. Лень визначає неосудність – перш за все як самостійну юридичну обставину в кримінальному праві. Вона породжує правові наслідки (звільнення від кримінальної відповідальності й покарання з можливістю застосування медичного лікування) для особи в певному психічному стані (неосудної), яка вчинила передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне

діяння, її нездатності віддавати собі звіт у своїх діях (бездіяльності) й керувати ними (сукупність критеріїв – медико-біологічного, психологічного, юридичного (кримінально-правового)).

Б. Протченко вважає, що неосудність – це визнана судом невинність і невідповідальність особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого законом, в силу свого психічного стану, викликаного хронічною душевною хворобою, тимчасовим розладом душевної діяльності, слабоумством або іншим хворобливим розладом, не могла розуміти значення своїх дій або керувати ними. На думку Р. Міхеєва неосудність – це стан, що виключає вину і відповідальність, що характеризується нездатністю особи усвідомлювати під час вчинення суспільно небезпечного діяння фактичний характер і суспільну небезпеку вчинених дій (бездіяльності) або керувати ними, що викликана хронічною психічною хворобою, тимчасовим розладом психічної діяльності, слабоумством або іншим психічним хворобливим станом.. Інший російський науковець зазначає, що неосудність – особливий правовий стан людини, визнаний за ним з боку держави і передбачає в якості обов'язкової умови винесення відповідного судового рішення.

В даному випадку В. Бурдін слушно зазначає, що типовою помилкою, яку допускають при цьому вчені, є введення до ознак поняття неосудності вказівки на причини, що зумовлюють наявність такого стану. При цьому, зазвичай, одночасно допускають й іншу методологічну помилку, коли законодавчі положення, які стосуються причин неосудності, розглядають як а ргіогі правильні, тобто такі, що наведені законодавцем повно та вичерпно. Такий підхід не тільки не виправдано заперечував необхідність законодавчого закріплення поняття осудності, а й вносив плутанину щодо розуміння ознак цього поняття.

Висновок. Стан неосудності особи, яка вчинила діяння, що підпадає з точки зору об'єктивної сторони під ознаки адміністративного правопорушення, не усуває суспільної шкідливості дій вказаної особи і, отже, не може свідчити про правомірність його поведінки. Крім того, на відміну від необхідної оборони і крайньої необхідності неосудність вказує лише на адміністративно-ненаказний характер дій, а також не дає жодних підстав говорити про зацікавленість держави і суспільства в їх вчиненні.

Вчинення адміністративного правопорушення неосудною особою виключає відповідальність, порушене адміністративне провадження припиняється за відсутністю складу правопорушення.

Для визначення неосудності використовують поєднані між собою два критерії: медичний та юридичний. Застосування одного з цих критеріїв без зв'язку з іншим при кваліфікації проступків та проведенні медичного обстеження не допустима.

Список використаної літератури

1. Трахтеров В. С. *Вменяемость и невменяемость в уголовном праве (исторический очерк)*. – Харьков, 1992. – 83 с.
2. Бурдін В. М. *Осудність та неосудність (кримінально-правове дослідження): монографія* / В. М. Бурдін. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 780 с.
3. Балабанова А.М. *Судебная психология (вопросы определения нормы и отклонений)* / А.М. Балабанова. – М.: Сталкер, 1998. – 432 с.
4. Дриль Д.А. *Малолетние преступники (Этюд по вопросу о человеческой преступности, ее факторах и средствах борьбы с ней) Выпуск первый*. – М., 1884. – 318 с.
5. Марчук А. І. *Судова психіатрія. Навчальний посібник*. – К.: Атіка, 2003. – 240 с.
6. Спасенников К.А. *Принудительные меры медицинского характера: история, теория, практика* / Предисловие заслуженного деятеля науки Российской Федерации, доктора юридических наук, профессора Ю. М. Антоняна. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 412 с.
7. Васильєв А.А. *Проблеми осудності у кримінальному праві*. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08. – Харків, 2005. – 218 с.
8. Лень В.В. *Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця*. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – Харків, 2003. – 215 с.
9. Луңц Д. Р. *Проблема невменяемости в теории и практике судебной психиатрии*. – М.: Изд. «Медицина», 1966. – 236 с.
10. *Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. Офіційний текст зі змінами та доповненнями: за станом на 1 грудня 1962 р.* – К.: Державне вид-во політ. літ., 1963. – 138 с.